

**ПРИНЦИП ГЛАСНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА:
УКРАЇНСЬКА ТА НІМЕЦЬКА МОДЕЛІ****THE PRINCIPLE OF PUBLICITY IN CRIMINAL PROCEEDINGS:
UKRAINIAN AND GERMAN MODELS**

Цувіна А.А., студентка V курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню сутності принципу гласності кримінального судочинства та підходів до його розуміння в німецькій та українській правових системах. Зважаючи на той факт, що в Україні розгортаються активні євроінтеграційні процеси, особливу увагу присвячено дослідженню підходів до тлумачення засади гласності в Німеччині.

Зокрема, у статті проаналізовано основні положення українського та німецького кримінального процесуального законодавства щодо принципу гласності кримінального судочинства. Положення законодавства України, зокрема Конституції України та Кримінального процесуального кодексу України, досліджено у взаємозв'язку з положеннями таких міжнародних нормативно-правових актів, як Європейська конвенція з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Мадридські принципи взаємодії засобів масової інформації та суддівської незалежності тощо.

Основні зміни, пов'язані з принципом гласності, що нещодавно були закріплені в законодавстві Німеччини, досліджено з метою визначення основних напрямків розвитку доктринального розуміння вказаного принципу в Німеччині. Проаналізовано релевантну практику Європейського суду з прав людини та Федерального суду Німеччини (BGH) щодо тлумачення принципу гласності кримінального судочинства та його ролі у системі засад судочинства.

У статті також досліджено питання доступу широкого загалу до судових рішень у кримінальних справах, зокрема доступу до ресурсів в мережі Інтернет, що дають змогу бажаним платно чи безоплатно ознайомитись з судовими рішеннями, що ухвалені національними судами. За вказаним критерієм встановлено відмінності між українською та німецькою правовими системами.

Окрім того, підстави обмеження принципу гласності в правовій системі України порівняно з аналогічними підставами в Німеччині, що дозволило розглянути винятки із загального правила про доступ осіб до судових засідань та відкритості кримінального провадження загалом.

Ключові слова: принципи кримінального судочинства, гласність, відкритість, кримінальне провадження, кримінальне судочинство.

The article is devoted to the study of the essence of the principle of publicity of criminal proceedings and approaches to its understanding in the German and Ukrainian legal systems. Due to the fact that active European integration processes are unfolding in Ukraine, special attention is paid to the study of ways of interpretation of the principle of publicity in Germany.

In particular, the article addresses the main provisions of Ukrainian and German procedural legislation regarding the principle of transparency in criminal proceedings. The provisions of the legislation of Ukraine are examined in relation to the provisions of international legal acts regarding the principle of publicity. The main changes related to the principle of publicity, which have been enshrined in German legislation, are analyzed in order to determine the main directions of the development of the approaches to the understanding of the principle in Germany.

The article also addresses the issue of public access to court decisions in criminal cases, namely attention is paid to available resources on the Internet, which allow those who wish to get acquainted with court decisions in criminal cases. According to the specified criterion, one of the differences between the Ukrainian and German legal systems is established.

In addition, the relevant case-law of the ECtHR and the Federal Court of Germany (BGH) regarding the interpretation of the principle of publicity of criminal proceedings and its role in the system of general legal principles is provided in the article.

Finally, the grounds for limiting the principle of publicity in the legal system of Ukraine are compared to similar grounds in Germany. Differentiation of the systems according to the specified criterion makes it possible to reach the conclusion regarding the issue of establishing exceptions to the general rule on access of persons to court hearings and the openness of criminal proceedings in general.

Key words: principle, publicity, openness, criminal proceedings, court proceedings.

Принципи кримінального судочинства є тими імперативними вимогами, якими має керуватися суд під час здійснення правосуддя в кримінальних справах. На особливу увагу заслуговує принцип гласності, що забезпечує контроль над судовою владою з боку громадськості, прозорість здійснення правосуддя та високий рівень довіри населення до судової системи держави загалом. Деякі вчені вважають, що історично в межах романо-германської правової сім'ї німецька система значно вплинула на українську, особливо в період дії на західноукраїнських землях норм магдебурзького права наприкінці XVIII ст. [1, с. 280]. При порівнянні моделей кримінального судочинства в обох державах вбачається певна схожість, адже, як і в Німеччині, кримінальний процес в Україні тяжіє до змішаного типу, тобто поєднує в собі риси як розшукового, так і змагального процесу. Таким чином, доцільно звернути увагу на місце вказаного принципу в українській та німецькій правових системах, проаналізувати його зміст та випадки обмеження.

Передусім слід зазначити, що термін «принцип» («*principium*») походить з латинської мови та означає «основа, засада» [2, с. 167]. Принцип судочинства означає керівні ідеї, засади, що відображають завдання, засоби та способи здійснення правосуддя. Слід також відзначити,

що такі принципи закріплені як у міжнародних нормативно-правових актах, так і в Конституції України, законах України. Крім того, вони є взаємопов'язаними, утворюють цілісну систему, а тому порушення будь-якого з них веде до порушення вимог принципу верховенства права загалом.

У міжнародних нормативно-правових актах, актах м'якого права закріплено найважливіші принципи кримінального судочинства, що відіграють важливу роль в усіх національних правових системах. Однією з таких засад є гласність (публічність), яка згідно з п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (далі – СКПЛ) є невід'ємною складовою права на справедливий суд, що передбачає публічний розгляд справи та публічне проголошення судового рішення. Аналогічне положення міститься в ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, відповідно до якої хоча в демократичному суспільстві в окремих випадках преса і публіка можуть не допускатися до всього судового розгляду або його частини, будь-яке судові рішення в кримінальній справі, як правило, має бути проголошене публічно.

В українській правовій системі принципи кримінального судочинства закріплені в Конституції України та Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК

Україні). Принцип гласності знайшов відображення, перш за все, в п. 6 ч. 2 ст. 129 Основного Закону, де зазначено, що однією з основних засад судочинства є гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Більш деталізоване глумачення наведено у ст. 27 КПК України. Зокрема, законодавцем встановлено заборону відмови у наданні як усної, так і письмової інформації щодо результатів судового розгляду, а також у праві на ознайомлення з процесуальними рішеннями й отримання їх копій. Окрім встановлених законом випадків, заборонено встановлювати обмеження у праві на отримання відомостей про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення.

Наразі у вітчизняній правовій літературі виділяють дві основні складові принципу гласності кримінального судочинства: внутрішню та зовнішню. Так, Король В. В. розрізняє гласність для учасників процесу та для суспільства. Тоді як перша полягає у гарантуванні учасникам кримінального провадження та іншим заінтересованим особам права бути присутніми під час розгляду справи у судовому засіданні та безперешкодно отримувати інформацію про дії суду та інших учасників процесу, друга передбачає можливість доступу будь-яких повнолітніх осіб до зали судових засідань та висвітлення в засобах масової інформації (далі – ЗМІ) відомостей про хід та результати судового розгляду справи [3, с. 6].

Відповідно до ч. 2 ст. 11 Закону України «Про судову стріку та статус суддів» на офіційному веб-порталі судової влади України, як правило, публікуються відомості про суд, який розглядає справу, сторони спору та предмет позову, місце, дату і час судового засідання, рух справи з одного суду до іншого. Таким чином забезпечується можливість сторін справи, заінтересованих осіб та будь-кого, хто хоче бути присутнім у відкритому судовому засіданні, знати про місце, дату, час та хід розгляду справи.

Невід'ємною складовою принципу гласності є відкритий доступ громадян до зали судових засідань та висвітлення діяльності суду в ЗМІ, що забезпечує інформування громадськості про діяльність суду та стан розгляду справ, що становлять загальносуспільний інтерес. Відповідно до ч. 1 Мадридських принципів взаємодії засобів масової інформації та суддівської незалежності до основних функцій ЗМІ відносяться збір та поширення серед громадськості інформації, висловлювань, критичних тверджень про судочинство, а також висвітлення судових справ, не порушуючи при цьому презумпцію невинуватості. Аналогічні положення містяться в Принципі 1 Рекомендації NR (2003) 13 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо порядку надання інформації про розгляд у кримінальних справах через засоби масової інформації», що закріплює за громадськістю право на отримання інформації щодо діяльності судової влади та поліції через ЗМІ. Аналіз вказаних положень міжнародних актів дає змогу дійти висновку про виняткове значення ЗМІ в процесі забезпечення гласності кримінального судочинства.

Підвищена увага громадськості до кримінального провадження має дві головні причини. По-перше, важливе місце посідає соціально-психологічний елемент, що полягає у формуванні позиції громадськості щодо правомірності або неправомірності поведінки тієї чи іншої особи, а отже, й наявності або відсутності суспільної необхідності у її покаранні. В цьому контексті слід звернути увагу на явище «судового піару», що наразі стає все популярнішим та передбачає використання ЗМІ захисником сторони з метою цілеспрямованого впливу на громадську думку [4, с. 18; 5]. По-друге, особливий інтерес населення базується на нормативній складовій, оскільки кримінальне провадження стосується базової структури суспільства, а порушення кожним окремим індивідом закону ставить під сумнів ефективність правової системи в цілому [6, с. 161; 7, с. 90].

У контексті доступу осіб до інформації про розгляд справи, в ч. 6 ст. 27 КПК України гарантовано право будь-кого, хто присутній в залі судового засідання, вести стенограму, робити нотатки та використовувати будь-які портативні аудіозаписуючі пристрої. Важливо, що таку можливість надано не лише представникам ЗМІ, а й будь-яким іншим присутнім в залі особам. Водночас, у вказаній нормі також закріплено, що проведення зйомки, відеозапису, трансляції судового засідання по радіо і телебаченню, проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури можливі лише на підставі ухвали суду. При цьому, до уваги беруться як думка сторін, так і можливість здійснення вказаних дій без шкоди для судового розгляду. Зважаючи на право особи на невтручання в її особисте та сімейне життя, особисті записи, листи, зміст особистих телефонних розмов, телеграфних та інших повідомлень можуть бути оголошені у відкритому судовому засіданні, якщо судом не буде прийняте рішення про їх дослідження у закритому судовому засіданні.

Завершальним етапом кримінального провадження в першій інстанції можна вважати ухвалення судового рішення. При цьому, згідно зі ст. 2 Закону України «Про доступ до судових рішень», ч. 7 ст. 27 КПК України, якщо судові рішення ухвалено у відкритому судовому засіданні, то рішення проголошується прилюдно, а якщо у закритому – прилюдно з пропуском інформації, що підлягає захисту від розголошення. На окрему увагу серед засобів забезпечення відкритості судової системи в Україні заслуговує Єдиний державний реєстр судових рішень, що входить до складу Єдиної судової інформаційної системи. Завдяки функціонуванню автоматизованої системи будь-яка особа може в режимі безоплатного цілодобового доступу ознайомитися з електронними копіями судових рішень та окремих думок суддів.

В німецькій правовій системі принципи кримінального судочинства (*die Verfahrensgrundsätze im Strafprozess*) закріплені в кодифікованому нормативно-правовому акті, що закріплює основи судочинства в Німеччині – Судовому Конституційному Акті (*Gerichtsverfassungsgesetz (GVG)*) (далі – Акт). Так, у § 169 Акту вказано, що судові засідання, а також ухвалення судового рішення в судах першої інстанції здійснюються відкрито. Суд апеляційної інстанції, у свою чергу, відповідно до § 170 Акту може надати доступ громадськості до засідань у тому випадку, якщо інтерес учасників процесу у закритому судовому засіданні не переважає. Слід зазначити, що ЄСПЛ у § 60 рішення у справі «Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium» [8] та § 37 рішення у справі «Riepan v. Austria» [9] звернув увагу на важливість відкритого судового розгляду кримінальної справи саме у першій інстанції, оскільки розгляд справи апеляційним судом нерідко передбачає обмежений доступ громадськості. Таке обмеження може бути виправдане особливостями процедури апеляційного та касаційного перегляду справи.

Як зазначив Федеральний суд Німеччини (*BGH*) у рішенні від 23.05.1956 у справі № 6 StR, кримінальне провадження є одним з фундаментальних інститутів верховенства права, а засада гласності кримінального судочинства в цьому контексті має «гарантувати проведення судового засідання відкрито, а не за закритими дверима». Вказаний принцип має суворо дотримуватися, а винятки з нього допускаються лише в окремих випадках, що чітко визначені законодавством. Також суд наголосив на тому, що відкритість кримінального судочинства виконує інтегративну функцію, оскільки сприяє зміцненню довіри окремих індивідів та широкої громадськості до об'єктивності здійснення правосуддя [10].

Відомий німецький фахівець у галузі кримінального права та віце-президент Конституційного Суду Німеччини Вінфрід Хассемер наголошував на взаємозв'язку між кримінальною теорією та зв'язком з громадськістю в крими-

нальному процесі, вважаючи, що система кримінального судочинства не може виконувати своє основне завдання без ЗМІ [11; с. 61–74]. Зазначимо, що для німецької моделі кримінального процесу до прийняття 8 жовтня 2018 року Закону Федеративної Республіки Німеччина «Про розширення меж медіагласності в судових провадженнях» буди характерні значні обмеження діяльності представників телебачення, радіо, друкованих та електронних ЗМІ в суді. Відповідно до § 169 Акту записи звукових і телевізійних трансляцій, а також звукозаписи та відеозаписи з метою публічного показу або публікації їх змісту не дозволялися. Наразі вказана норма не втратила своєї чинності, проте була доповнена трьома основними положеннями.

По-перше, в особливих випадках суд може дозволити передачу звуку в окремій робочій кімнаті для представників преси, радіо, телебачення чи інших ЗМІ. Водночас дозвіл не поширюється на запис аудіовізуального матеріалу, записи або їх передача можуть бути частково обмежені з метою захисту інтересів учасників справ, заінтересованих осіб та додержання належної правової процедури.

По-друге, додано положення щодо можливості звукового запису судового засідання, в тому числі оголошення судових рішень, в наукових та історичних цілях у справах, що мають виняткове значення для Федеративної республіки Німеччина. Після завершення судового засідання у кримінальній справі суд передає вказані записи до компетентного федерального або земельного архіву, який відповідно до Законів ФРН «Про архіви» та «Про державні архіви» надає висновок щодо їхньої історичної значущості. Якщо архів приймає негативне рішення щодо вказаних матеріалів, суд видає записи.

По-третє, суд може у виняткових випадках дозволити здійснення звукозапису чи відеозапису з метою публічного показу та оприлюднення змісту судових рішень. З метою захисту інтересів учасників справи чи третіх осіб, що мають право на захист, записи чи процес їх передавання можуть бути обмежені або поставлені в залежність від умов їх здійснення.

Гласність судового процесу без встановлених меж може бути загрозою для приватних інтересів учасників кримінального провадження та презумпції невинуватості через поширення інформації про їхнє особисте і сімейне життя або неправдивих відомостей. Крім того, у § 37 рішення у справі «*B. and P. v. United Kingdom*» [12] та § 57 рішення у справі «*Shagin v. Ukraine*» [13] ЄСПЛ наголошував на доцільності встановлення в деяких випадках відповідно до ст. 6 ЄКПЛ обмежень принципу для сприяння вільному обміну інформацією та думками при здійсненні судочинства. Таким чином, так як за кожною особою Конституцією України закріплено не лише право на інформацію, а й право на повагу до її гідності, на невтручання в її особисте і сімейне життя, то встановлення обмежень відкритості є виправданим та необхідним. Також на це звертається увага в Принципі 8 Рекомендації N R (2003) 13, де вказано, що особлива увага в цьому контексті має приділятися неповнолітнім або іншим незахищеним особам, так само як і потерпілим, свідкам та сім'ям підозрюваних, обвинувачених або засуджених.

Слід зазначити, що на відміну від України, де функціонує Єдиний державний реєстр судових рішень, до якого вносяться усі національні судові рішення у кримінальних справах, в Німеччині подібна уніфікована інформаційна система відсутня. Натомість широко використовується спільний сайт Федерального міністерства юстиції та захисту прав споживачів (*Das Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz*) та Федерального відомства юстиції (*Das Bundesamt für Justiz*) з судовими рішеннями «*Rechtsprechung im Internet*», де публікуються окремі рішення Федерального конституційного суду, Вищих федеральних судів та Федерального патентного суду [14].

Також рішення опубліковуються на окремих сайтах земель, проте вони містять не усі рішення, що ухвалені судами відповідної адміністративно-територіальної одиниці [15; 16; 17]. Крім того, доступ до деяких з них не є безкоштовним, передбачає сплату грошового внеску для перегляду повного тексту рішення.

Що стосується обмежень, то як в українському, так і в німецькому законодавстві чітко встановлені випадки, коли можливо провести закрите судове засідання чи заборонити доступ до судового засідання окремим особам, зокрема представникам ЗМІ. Проаналізувавши норми національного законодавства, можна дійти висновку, що слідчий суддя наділений повноваженням прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні у п'ятих випадках: 1) обвинувачений є неповнолітнім; 2) має місце розгляд справи про злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; 3) існує необхідність перешкодження поширенню відомостей про особисте або сімейне життя особи або інформації, що принижує гідність особи; 4) у випадку здійснення відкритого судового провадження існує вірогідність розголошення таємниці, що охороняється законом; 5) існує необхідність забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

Проаналізувавши норми німецького законодавства, а саме § 172 Акту, можна виділити наступні випадки, коли допускається обмеження принципу гласності: а) існує загроза національній безпеці, громадському порядку або моралі; б) існує загроза для життя, здоров'я або свободи свідка або іншого учасника справи; в) має місце розгляд справ про бізнес або винахід, існує вірогідність розголошення податкової таємниці, публічне обговорення якої суперечить інтересам учасників справи; г) якщо у випадку відкритого засідання існує вірогідність розголошення особистої таємниці; д) обвинувачений є неповнолітнім. Крім того, за загальним правилом гласність може бути обмежена при розгляді справи, де як основне або додаткове покарання обвинуваченому призначаються заходи медичного характеру, наприклад розміщення в психіатричній лікарні чи реабілітаційному закладі (§170a) тощо.

Таким чином, порівнявши положення українського та німецького законодавства, можна дійти висновку, що більшість підстав обмеження принципу гласності в обох правових системах є тотожними. З огляду на важливість захисту прав бізнесу, комерційної та податкової таємниць в сучасному інформаційному суспільстві законодавцем Німеччини приділено увагу захисту прав підприємців.

Висновки. Гласність кримінального судочинства є складовою права на справедливий судовий розгляд, що закріплено в п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. В Україні принцип гласності знайшов відображення в п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України, де його визнано загальнопроцесуальною засадою судочинства в державі. У ст. 27 КПК України закріплено засаду гласності кримінального провадження та повне його фіксування технічними засобами. Наразі у вітчизняній правовій літературі виділяють дві основні складові принципу відкритості кримінального судочинства: внутрішню (для учасників процесу) та зовнішню (для суспільства). В німецькій правовій системі принципи кримінального судочинства (*die Verfahrensgrundsätze im Strafprozess*) закріплені в кодифікованому нормативно-правовому акті, що закріплює основи судочинства в Німеччині – Судовому Конституційному Акті (*Gerichtsverfassungsgesetz (GVG)*).

У контексті доступу осіб до інформації про розгляд справи, в ч. 6 ст. 27 КПК України гарантовано право будь-кого, хто присутній в залі судового засідання, вести стенограму, робити нотатки та використовувати будь-які портативні аудіозаписуючі пристрої. Крім того, законодавцем встановлено обмеження щодо проведення зйомки, відеозапису, трансляції судового засідання

по радіо і телебаченню, проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, які можливі лише на підставі ухвали суду.

Для німецької моделі характерні значні обмеження діяльності представників телебачення, радіо, друкованих та електронних ЗМІ в суді. Відповідно до § 169 Акту записи звукових і телевізійних трансляцій, а також звукозаписи та відеозаписи з метою публічного показу або публікації їх змісту заборонені з трьома винятками: 1) можлива передача звуку в окремій робочій кімнаті для представників преси, радіо, телебачення чи інших ЗМІ; 2) дозволяється звуковий запис судового засідання, в тому числі оголошення судових рішень, в наукових та історичних цілях у справах, що мають виняткове значення для Федеративної республіки Німеччина;

3) аудіозапис та відеозапис можуть у виняткових випадках допускатися з метою з метою публічного показу та оприлюднення змісту судових рішень.

Більшість підстав обмеження принципу гласності в обох правових системах є тотожними, спрямованими на захист інтересів учасників сторін та інших заінтересованих сторін. Водночас важливою відмінністю є доступ широкого загалу до судових рішень у кримінальних справах. В Україні функціонує Єдиний державний реєстр судових рішень, що надає можливість ознайомитися з електронними копіями судових рішень та окремих думок суддів. В Німеччині ж подібна уніфікована офіційна інформаційна система відсутня, проте активно використовується сайт «*Rechtsprechung im Internet*» та сайти земель, де публікуються окремі рішення національних судів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Остапенко Т. О. Вплив німецького міського права на розвиток правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 63. С. 279–285. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_63_40.
2. Скорина Л. П., Скорина О. А. Латинсько-український Українсько-латинський словник. Київ : Обереги, 2004. С. 448.
3. Король В. В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2006. С. 19.
4. Holzinger S., Wolff U., Litigation-PR als strategisches Instrument bei juristischen Auseinandersetzungen. *Im Namen der Öffentlichkeit*. Wiesbaden 2009. S. 259.
5. Schmidheiny A. Wahrnehmung der Litigation-PR aus der Perspektive der Zürcher Zivil- und Strafrechtspflege. *Justice – Justiz – Giustizia*. 2013/4, Rz. 2.
6. Kubiciel M., Die Wissenschaft vom Besonderen Teil des Strafrechts: Ihre Aufgaben, Ihre Methoden. Vittorio Klostermann, 2013. S. 346.
7. Pawlik M., Person, Subjekt, Bürger : Zur Legitimation Von Strafe. Duncker & Humblot GmbH, 2004. S. 124.
8. *Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium*, no. 6878/75; 7238/75, § 60, June 1981. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-57522>.
9. *Riepan v. Austria*, no. 35115/97, § 37, February 2001. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58978>.
10. Рішення Федерального суду Німеччини (BGH) від 23.05.1956 у справі № 6 StR 14/56. URL: https://www.prinz.law/urteile/bgh/6_StR_14-56.
11. Hassemer, Winfried. Der Einfluss der Medien auf das Strafverfahren aus strafrechtlicher Sicht. In: Oehler, Dietrich/Jahn, Friedrich-Adolf/Gerhardt, Rudolf/Burgstaller, Manfred/Hassemer, Winfried. (Hrsg.) : Der Einfluss der Medien auf das Strafverfahren. München : C.H. Beck, 1990. S. 61–74.
12. B. and P. v. United Kingdom, no. 36337/97, 35974/97, § 37, September 2001. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59422>.
13. Shagin v. Ukraine, no. 20437/05, § 57, March 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96112>.
14. Сайт Федерального міністерства юстиції та захисту прав споживачів (Das Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz) та Федерального відомства юстиції (Das Bundesamt für Justiz) з електронними матеріалами. URL: <https://www.rechtsprechung-im-internet.de/jportal/portal/page/bsjrsprod.psml>.
15. Bayerische Staatskanzlei. URL: <https://www.gesetze-bayern.de/Search/Hitlist>.
16. Niedersächsisches Landesjustizportal. URL: <http://www.rechtsprechung.niedersachsen.de/jportal/portal/page/bsndprod.psml>.
17. Justizportal Nordrhein-Westfalen. URL: <https://www.justiz.nrw.de/BS/nrwe2/index.php>.